

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ Uluslararası Dil, Edebiyat, Kültür, Tarih, Sanat ve Eğitim Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Language, Literature, Culture, History, Art and
Education Research

Sayı/Issue 14 (Şubat/February 2024), s. 821-842.

Geliş Tarihi-Received: 17.12.2023

Kabul Tarihi-Accepted: 22.01.2024

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1405950

Baki Zakiroviç Halidov ve "Uçebnik Arabskogo Yazıka" Adlı Arapça Ders Kitabı

*Baki Zakirovich Halidov and his Arabic Textbook Named "Uchebnik Arabskogo
Yazıka"*

Roza ABDİKHALİKOVA*

Öz

Rusya'nın özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, İran, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri ile yaptığı savaşlar ve antlaşmalar sebebiyle Arapça konuşulan bölgelerle ilişkilerinin artması, Orta Asya ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman nüfusun Arapçaya olan ilgisi, hatta Dağıstan ve Çeçenistan'da Arapçanın İslam dininin resmi dili olarak kabul edilmesi, Rusya'da Arapça öğrenimi ve öğretimine yönelik çabaları daha da önemli hâle getirmiştir.

Rusya'da Arap dili eğitimi, 1807 yılında Doğu Bilimleri Bölümü'nün açılmasıyla başlamıştır. O dönemde Arapça öğretimine dair ana hedefler belirlenirken, iki amaç göz önünde bulundurulmuştur. Birincisi, Arap dünyasında mevcut dil eğitim ve öğretim yöntemlerini tutarlı ve başarılı bir şekilde uygulamak; ikincisi, Rusça konuşan öğrencilere uluslararası standartlar çerçevesinde Arapçayı kolay bir şekilde öğretmektir.

Sovyetler Birliği döneminde Moskova'daki dil fakülteleri sadece Rusların değil, diğer Sovyet cumhuriyetleri halklarının da katkısıyla kurulmuş ve faaliyet göstermiştir. Taşkent Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri bölümü de bu katkıyla kurulmuş bir bölüm olup burada diğer Doğu dillerinin yanı sıra Arapça da öğretilmiştir. Dört yıl süren lisans eğitimi ve sonrasındaki yüksek lisans ve doktora programlarının dil öğretiminde hem Rus hem de Arap yazarların yazdığı ders kitapları kullanılmıştır. Rus dil bilimcileri kendilerine özgü ders yöntemleri ortaya koymuş, Arap dili gramerine dair eserler ve sözlükler kaleme almışlardır.

Bu makalede öncelikle erken dönemden itibaren Rusya'da Arap dili ile ilgili yapılan çalışmalar üzerinde durulmuş; daha sonra Sovyetler Birliği döneminde Arap dilinin öğretimine katkı sağlayan Tatar ilim adamı Baki Zakiroviç Halidov'un biyografisine yer verilmiştir. Ardından Halidov'un Ruslara yönelik olarak Arapça dil öğretimi konusunda uyguladığı metoda değinilerek yüksek öğrenim kurumlarında Arapça öğretimi için hazırladığı "Uchebnik Arabskogo Yazıka" adlı eser incelenmiştir. Söz konusu eser, içerik ve yöntem açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili Eğitimi, Sovyetler Birliği, Baki Zakiroviç Halidov, Uçebnik Arabskogo Yazıka.

Abstract

Over the past century, Russia's relations with Arabic-speaking regions have deteriorated significantly due to conflicts and treaties involving the Ottoman Empire, Iran, Afghanistan,

* Dr., e-posta: roza.abdihaliq@gmail.com, ORCID: 0009-0008-3264-8211.

and the countries of Central Asia. Thanks to these connections, the study and teaching of Arabic in Russia has become important, and various projects have been implemented with state support. In addition, the Muslim population of Russia in the Middle East and the Caucasus has also contributed to the study of Arabic in Russia. Even in the Caucasus, Arabic was recognized as the official language of Islam in Dagestan and Chechnya.

The study of Arabic in Russia began with the opening of the Department of Oriental Studies in 1807. When determining the main goals of teaching Arabic, two goals were taken into account. Firstly, the consistent and successful implementation of modern methods of language education and training in the Arab world; secondly, Russian students should adapt to the international system and easily teach them Arabic.

During the Soviet Union, language faculties in Moscow were established and functioned with the participation of not only Russians, but also the peoples of other Soviet republics. The Faculty of Oriental Languages of Tashkent State University is also one of such faculties and teaches Oriental languages such as Arabic. During the four years of undergraduate studies, and then in the master's and doctoral studies in language teaching, there are textbooks written by both Russian and Arabic authors. Russian language scholars have developed their own unique teaching methods, written works and dictionaries on the grammar of the Arabic language.

This article will focus on the study of the Arabic language in Russia; then the biography of Baki Zakirovich Khalidov, a Tatar scientist who contributed to the teaching of Arabic during the Soviet Union, with information about the environment in which he was born, the time in which he grew up, and the features of the period in which he lived. The Arabic language and then his work "Uchebnik Arabskogo Yazıka", which he prepared specifically for the study of Arabic in higher educational institutions with the help of the methodology he developed for studying Arabic among Russians; Attempts will be made to evaluate the topics contained in the book and the new methods used.

Keywords: Arabic, Education, Russia, Zakirovich Khalidov, Uchebnik Arabskogo Yazıka.

Giriş

XVIII. yüzyılda Batı ülkelerinin Doğu'ya ve özellikle İslam dünyasına olan ilgisi artmış ve bu ilgiye Rusya da dâhil olmuştur. Ancak Rusya'yı diğer Batılı ülkelerden ayıran husus, kendi topraklarında Müslüman nüfusunun olmasıdır. Bu yüzden Rusların İslam dinine ve kültürüne olan ilgileri daha erken dönemlere, hatta I. Petro (1672-1725) dönemine kadar uzanmaktadır. Avrupa'da eğitim gören I. Petro, Rusya'nın modernleşmesini düşünürken ülkesinin hem Doğu'da hem de Batı'da yer aldığını unutmamış ve bu nedenle devletin Doğu konularına özel bir ilgi göstermiştir. Şark dilleri eğitim programları, I. Petro döneminde, özellikle Uzak Doğu ve Orta Doğu dillerinde uzman diplomatların yetiştirilmesiyle başlamıştır (ed. Mendelştam vd., 1977, s. 9-24). I. Petro'nun emriyle, A. Volinskiy (ö. 1740) tarafından, 1715-1718 yılları arasında gerçekleşen İran seferinde, beş genç, Türkçe, Farsça ve Arapça öğrenmek üzere görevlendirilmiştir. Ayrıca, Rusya'nın yurtdışındaki elçiliklerine dil öğrenmek amacıyla gönderilen gençler de bulunmaktadır. 1702 yılında I. Petro'nun davetiyle Moskova'ya gelen din adamı Ernst Glyuk (ö. 1705), eski İbranice, Süryanice ve Aramice dillerini öğretmiştir. Diğer taraftan, Rusya'nın yakın komşusu olan Osmanlı Devleti'nden Rus tarafına geçen din ve siyaset adamlarının da dil öğretimi konusunda yaptıkları faaliyetler kayda değerdir. Örneğin, Osmanlı Devleti'ne tabi olan Boğdan Eyaleti'nin beyi Dimitri Kantemiroğlu (ö. 1723), Rus tarafına geçmiş ve I. Petro'nun danışmanı olarak atanmıştır. İstanbul Rum Okulu mezunu olan Kantemiroğlu, Türkçe, Farsça ve Arapçayı mükemmel bir şekilde bilmekte olup Rus Çarı'na Doğu meseleleri konusunda danışmanlık yapmıştır. Ayrıca, I. Petro'nun emri üzerine Kantemiroğlu, 1722 yılındaki İran seferi esnasında, Arap alfabesiyle yayın yapan bir basımevi kurmuş ve bu basımevinde Arapça kitaplar basılmıştır (AN SSSR, 1990, s. 43-46). Bu çerçevede Kuran'ın ilk Arapça baskısı, II. Katerina (1729-1796) döneminde 1787 yılında yapılmış ve Avrupa asilzadelerine hediye olarak gönderilmiştir. 1787-1798 yılları arasında toplam altı Arapça Kuran baskısı

yapılmış ve 1797 yılında I. Pablo'nun emriyle Müslüman olan bölgelere dağıtılmıştır (AN SSSR, 1990, s. 73).

Arap dili ile ilgili ilk akademik çalışmaların nümizmatik (sikke incelemeleri) üzerinde yoğunlaştığı bilinmektedir. Bu çalışmaların öncülerinden biri olan O. Fren (ö. 1851), 1808 yılında Arapçada sikkelerle ilgili kendi araştırmasını yayınlarak bu alandaki ilk adımı atmıştır. Daha sonraki çalışma hayatında ise Rusya'nın çeşitli merkezlerinde Arap harfli sikkelerin toplanmasına büyük katkı sağlamıştır. Fren'in bu alandaki faaliyetleri, 1818 yılında Petersburg'ta Rusya Bilimler Akademisi'ne bağlı olarak kurulan Asya Müzesi'nin oluşturulmasına yol açmıştır. Kendisi de bu müzenin ilk müdürü olarak atanmıştır. Fren'in müze başkanı olarak görev yaptığı yıllarda, halkın elinde bulunan Arapça metinler ve sikkelerin toplanmasına büyük bir çaba gösterilmiştir. Bu dönemde, Arapça metinler arasında bulunan, Rusların tarihleriyle ilgili önemli eserleri tercüme etme çalışmaları da başlatılmıştır. İbn Fadlân (ö. 310/922'den sonra) ve Mes'ûdî (ö. 956) gibi Arap yazarlarının eserleri Rusçaya çevrilmeye başlanmıştır. Bu çalışmalar, Arapça kaynaklardan elde edilen bilgilere daha geniş bir erişim sağlamış ve Arap dünyasıyla ilgili bilimsel araştırmaların gelişimine katkıda bulunmuştur (AN SSSR, 1990, s. 242-248).

Dil öğreniminde önemli rol oynayan sözlüklerin oluşturulması da ihmal edilmemiştir. 1836 yılında, Aleksey Boldırev (ö. 1842) tarafından Arapça-Rusça sözlük yayınlanmıştır. Kırk yıl boyunca kullanıldığı bilinen sözlük ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Boldırev, Rusya'da Petersburg ve Kazan şehirlerinden sonra, Moskova Doğu Araştırmalarının temellerini atanlardan biriydi. Boldırev'den sonra, İosif Gotvald (ö. 1897) 1861 yılında Arapça-Rusça Kuran kelimeleri sözlüğünü yayımlamıştır. Ayrıca, 1881 yılında Vladimir Girgas (ö. 1887) tarafından "*Kuran ve hadis için Arapça-Rusça sözlük*" adıyla bir sözlük daha yayınlanmıştır. Bu sözlükler, Arap dilini öğrenmek veya Arapça metinleri anlamak isteyenler için çok değerli kaynaklar olmuştur. Bu sözlükler sayesinde Araplar ile Ruslar arasında daha iyi ve sağlıklı bir iletişim sağlanmıştır (Sedankina, 2022, s. 135-136).

Rusya'da Arapçanın gelişimine Arap ülkelerinden göç edenlerin de katkısı olmuştur. Özellikle "İmparatorluk Ortodoks Filistin Camiası" adlı derneğin üyelerinin Rusya'daki çalışmaları bu süreçte önemli bir rol oynamıştır. Hristiyan Araplardan biri olan Panteleimon Zhuze (ö. 1942), 1903 yılında iki ciltlik bir "*Genel Rusça-Arapça Sözlüğü*" hazırlamıştır (Krilov ve Sorokina, 2007, s. 24). Yukarıda bahsedilen Girgas'ın sözlüğü aslında Şam doğumlu Mihail Attaya'nın (ö. 1924) genişletilmiş bir baskısından ibarettir. Başka bir Şarkiyatçı ve Rusya'nın ilk kadın profesörü olan Filistin doğumlu Ode-Vasileva Klavdiya Viktorovna (ö. 1965), *Arapça Okumaya Giriş* adlı bir kitap yayınlamıştır (Sedankina, 2022, s. 139). Bu bilim insanlarının ve yazarların Arapça ile Rusça arasındaki ilişkiyi güçlendirmek için yaptıkları çalışmalar, bu iki dil arasındaki kültürel ve akademik alışverişi teşvik etmiştir. Söz konusu çalışmalar hem Arapça öğrenenler hem de Arapça metinleri anlamaya çalışanlar için önemli bir kaynak olmuş, dil öğrenimi ve tercüme çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Bahsi geçen bilim insanlarının bazılarının doğum tarihleri ve hayatları, Rusya'nın hem Çarlık dönemine hem de Sovyet dönemine denk gelmektedir. Bu da onların çalışmalarının ve katkılarının Rusya'nın farklı tarihî dönemlerinde gerçekleştiğini göstermektedir.

Rusya'da Arap dili öğretiminin gelişmesinde yerli Müslümanların da önemli katkısı olmuştur. Orta Asya'da yaşayan Müslümanlar, devlet tarafından kurulan resmî kurumların yanı sıra resmi olmayan farklı eğitim kurumlarından da yararlanmışlardır. Dini bir merkez niteliğinde olan Buhara, Semerkant gibi merkezlerde bulunan medreselerle sıkı diyalog içinde olmaları, Arap dili öğretiminin gelişiminde etkili olmuştur. Volga havzasında bulunan medreselerin yanı sıra XIX. yüzyılda mekteplerin

kurulmaya başlaması da Arapça öğretiminin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu dönemde medreseler, "Usûl-i kadîm" olarak adlandırılan geleneksel eğitim sistemine alternatif olarak "Usûl-i cedîd" adı verilen ve Batı'dan gelen yeni bir eğitim sistemiyle uyum sağlama yoluna gitmiştir. Bu yenilenme hareketi aslında Kırım'da başlamış olup Tatar Türkleri arasında geniş bir şekilde yayılmıştır. Hüseyin Feyizhan (1823-1866), Şihâbüddîn Mercânî (1818-1889), Rızâeddin Fahreddinoğlu (1859-1936), Mûsâ Cârullah (1875-1949) gibi yenilikçi âlimler, Arap alfabesi ile Tatar Türkçesini iyileştirmek için çaba harcamış ve bu dönemde büyük bir uyanışı başlatmışlardır (Akyol, 1993, s. 211-213).

Orta Asya bölgesinde Arapça dil öğretimi geçmişten beri medreselerde verilmekteydi ama daha sonraları bu öğretim, bölgede kurulan devlet üniversiteleri tarafından devam ettirilmiştir. Özellikle Taşkent Devlet Üniversitesi, bölgede Arapça eğitiminin ilk kez üniversite bünyesinde verildiği yerlerden biri olmuştur. İkinci Dünya Savaşı döneminde, Rusya'dan Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerine göç eden akademisyenlerin bölgeye yerleşmesi, ilmî hayata canlılık getirmiş ve bölgenin ilim ve kültür açısından zenginleşmesine yol açmıştır. Bu dönemde pek çok akademisyen yetişmiş ve çeşitli alanlarda ilim dünyasına katkıda bulunmuşlardır. Kur'an'ı Arapçadan Rusçaya çeviren dil uzmanları da bu dönemde yetişmiştir (Malikov, 2020, s. 161).

Bu dönemde yetişen ilim adamlarından biri de Baki Halidov'dur. Kazan Üniversitesi'nden mezun olan Halidov, Taşkent'e gitmiş ve orada Arapça öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Arapça dersleri vermenin yanı sıra akademik çalışmalarına devam etmiş ve Arapça dil öğretimine yönelik bir kitap hazırlamıştır <https://mytashkent.uz> [Erişim Tarihi: 05.01.2023]. Halidov, yaşadığı dönem itibarıyla, eski medrese usulünden yeni eğitim programlarına ve metotlarına geçişin yaşandığı bir döneme şahit olmuştur. Medreselerde eğitim gören biri olarak Halidov eski eğitim sistemini ve metotlarını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bununla birlikte ülke genelinde ve dünya çapında yaşanan gelişmelerden ve yenilikçilik hareketlerinden de etkilenmiş ve bu konuda yaşanan tartışmaları yakından takip etmiştir. Elbette böyle bir ortamda yaşayan bir ilim adamının kendisine ait düşüncelerini, plan ve projelerini eserlerine yansıtması düşünülemez. İşte Halidov, Arapça dil öğretimine dair yazdığı *Uçebnik Arabского Yazıka* adlı eserinde bu düşüncesini hayata geçirmiş, doğru olduğuna inandığı metot ve yöntemleri kullanarak eserini yazmıştır. Bu eser gerek Halidov'un hayatta olduğu dönemde gerekse sonraki dönemlerde uzun yıllar ders kitabı olarak kullanılmış ve günümüzde hala kullanılmaya devam etmektedir. Bu yönüyle eserin ve müellifinin akademik bir incelenmeyi hak ettiğini düşünüyoruz.

Eser ve müellifi hakkında bir-iki internet yazısı ve ansiklopedik bilgi dışında maalesef çok fazla malumat bulunmamaktadır. Bu yüzden müellif ve eseri hakkında bilgi verdikten sonra eseri, Arap dili öğretimi açısından incelemek ve değerlendirmek istiyoruz. Ama öncesinde, Rusya'nın Arap Dili ile olan ilişkisine ve bu ilişkinin tarihi seyrine değinmek yerinde olacaktır.

Çarlık Rusya'sı Döneminde Arap Dili Çalışmaları

Arapların Bağdatlı tüccarlar vasıtasıyla Ruslarla ilk defa temas kurmaları I. Abbâsi dönemine kadar uzanmaktadır. Ahmed b. Fadlân'ın (ö. 310/922) seyahatnamesinde, Volga nehrinin kuzeyinde yaşayan Ruslar hakkında bilgiler yer almaktadır. İbn Fadlân, halife Muktedir-Billâh'ın Bulgar yöneticisine gönderdiği heyette yer almış ve bu seyahati sırasında Volga nehrinin kuzeyinde yaşayan Ruslar hakkında edindiği bilgileri aktarmıştır. Papaz Daniel'in seyahatnamesi ise XII. yüzyılda yazılmış ve Rus hacıların Kudüs'ü ziyaret ederken Arap ülkelerinden geçtikleri dönemde kaleme alınmıştır (el-Akîkî, 1964, s. 915; Sarina, 2007, s. 13).

Rusların İslam medeniyetiyle yakından tanışması, Timur'un 1395 yılında Rusya'yı fethetmesi ve Rusların Türk-Müslüman hanedanları egemenliğinde iki asra yakın bir süre yaşamasıyla mümkün olmuştur. Bu süre içinde Müslüman tüccarlar, seyyahlar ve elçiler vasıtasıyla Ruslar, Arap kültürünü ve İslam medeniyetini yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. XV. Yüzyılda Kahire'ye seyahat ederek değerli bilgiler aktaran Rus elçisi Mihail ve XVII. yüzyılda Orta Doğu ülkeleri ile Osmanlı topraklarını gezen bir Rus komutanının verdiği bilgiler de kayda değerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa ve Avusturya gibi Avrupa ülkelerinin doğuya yönelik çalışmalarının artması ve doğu dillerini öğrenme çabaları, Rusya'da da bir çılgır açmıştır. Nitekim Çar I. Petro, doğu dillerini öğrenmeleri amacıyla Rus gençlerini çeşitli doğu ülkelerine göndermiştir.

Rusya'da ilk şarkiyatçı olarak kabul edilen Alman asıllı Gottlieb Siegfried Bayer (ö. 1738), 1726 yılında Rus Bilimler Akademisi'nde göreve başlamıştır. Kufi yazısındaki metinleri Rusya'da ilk kez açıklayan kişi ise 1730-1731 yıllarında St. Petersburg'a gelen Georg Jacob Kehr (ö. 1740) olmuştur. Rusya'da şarkiyat anabilim dalının gelişmesine katkı sağlayan bilim adamları arasında genel olarak Almanların ağır bastığı bilinmektedir (el- Akikî, 1964, s. 917; V. Barthold, 1977, s. 32-33; Uçar, 2015, s. 4).

1759 yılında Çariçe II. Katerina'nın emriyle, Müslüman halkların dili olan Arapça ve Tatarca Kazan Üniversitesi'nde öğretilmeye başlanmıştır. Böylece zaman içinde Rusya'da doğu dillerine duyulan ihtiyaç, Doğubilim dalının gelişmesini sağlamış ve 1804 yılında Üniversite Yüksek Öğretimi Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolcanın üniversite öğretim müfredatında yer almasına karar vermiştir (el- Akikî, 1964, s. 917).

Rus Çarı 1807 yılında Alman şarkiyatçı Ch. M. Frahn'ı (ö. 1851) Kazan Üniversitesi'ne davet ederek Sami Dilleri Bölümünün başına getirmiş ve böylece üniversitede Arapça öğretimi başlamıştır. Kazan Üniversitesi'ndeki bazı Arapça sınıfları, eğitim-öğretim faaliyetlerini Kazan Ruhban Enstitüsü'nde gerçekleştirmiş ve burada farklı bir metot uygulanarak Kur'an ile İncil karşılaştırmalı bir şekilde okutulmuştur (el- Akikî, 1964, s. 918). Özet olarak Rusya'daki Arapça ve Farsça eğitimi, 1807 yılında Doğu Bilimleri Bölümü'nün açılmasıyla başlamış ve zamanla diğer diller eklenmiştir.

1755 yılında kurulan Moskova Üniversitesi'nde Arapça öğretimi, 1811 yılında açılan Dilbilim Enstitüsü ile başlamıştır. Enstitüde görev yapan Arapça öğretmenlerinden Boldırev (ö. 1843) ders kitaplarının yanı sıra çok sayıda Arapça eseri Rusçaya çevirmiştir. Ermeni asıllı E. L. Lazarev'in (ö. 1871) 1815 yılında temelini attığı Lazarev Fakültesi'nde de Arapça öğretilmeye başlanmış ve daha sonraları Moskova Üniversitesi'ndeki Arap Dili öğretimi buraya taşınmıştır (el- Akikî, 1964, s. 918-919).

Rusya'da doğu bilimleri kurumları arasında en ünlü kabul edilen St. Petersburg Üniversitesi, 1819 yılında kurulmuştur. Üniversite, 1795 yılında Paris'te açılan Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nu örnek almıştır. Çar I. Aleksandr, bu eğitim kurumu için Fransız şarkiyatçı Silvestre de Sacy'den yardım istemiş ve Sacy, en yetkin akademisyen kadrosunu buraya göndermiştir. Üniversitenin müfredatında öğrenciler, Arapça ve Kur'an-ı Kerim'le birlikte Lokman Hekim Hikâyeleri, Kelile ve Dimne, Lebid'in Muallakası, Binbir Gece Masalları, Harîrî'nin makâmeleri, İhvanu's-Safâ Risaleleri vb. eserleri okumuştur. Üniversitede T. Navrotsky (ö. 1871), Grigoryev (ö. 1881) gibi akademisyenler çalışmış ve Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca, Çince, İbranice, Ermenice, Gürcüce ve Mançuca dilleri öğretilmiştir (el- Akikî, 1964, s. 919). Ayrıca üniversitede ilk olarak Arapça ve Farsçadan ayrı olarak 1822 yılında Türk dili de okutulmaya başlanmıştır (Frye, 1972, s. 39-40).

Rusya'da Arap dilinin gelişmesinde etkili olan bir diğer faktör ise Rusya'nın Orta Doğu ve Kafkasya'daki siyasi, ticari ve kültürel ilişkileridir. Özellikle 19. yüzyılda

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu, İran, Afganistan ve Orta Asya ülkeleri ile yaptığı savaşlar ve anlaşmalar sonucu Arapça konuşan bölgelerle ilişkileri artmıştır. Bu ilişkiler sayesinde Rusya'da Arapça öğrenimi ve öğretimi önem kazanmıştır. Ayrıca Rusya'nın Orta Doğu ve Kafkasya'daki Müslüman nüfusu da Arapçanın Rusya'da öğrenilmesine ve kullanılmasına katkı sağlamıştır. Hatta Kafkasya bölgesinde yer alan Dağıstan ve Çeçenistan'da İslam dininin resmi dili Arapça olarak kabul edilmiştir. 1913'te Dağıstan'da Arapça eğitim veren okul sayısı 766'ya ulaşmış ve kütüphaneler Arapça kitaplarla dolmuştur (Ammari vd., 2018, s. 44).

Sovyetler Birliği Döneminde Arap Dili Çalışmaları

Rusya'daki Arap dili çalışmalarını iki döneme ayırabiliriz: Birincisi 1917 yılındaki devrime kadar olan Çarlık Rusya dönemindeki çalışmalar ki buna bir önceki başlıkta değindik. İkincisi ise devrimden sonraki Sovyet Rusya döneminde yapılan çalışmalar.

Sovyetler döneminde Rus şarkiyat çalışmaları, Arapça ağırlıklı olarak, bazı devlet üniversitelerinde yeni şarkiyat bölümleri açılarak teşvik edildi. 1918 yılında Taşkent ve Kiev şehirlerindeki devlet üniversitelerinde Şarkiyat Enstitüleri, 1920 yılında da Moskova ve Petrograd şehirlerinde Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüleri açıldı. Bu enstitüler Arapça ve diğer Doğu dilleri hakkında araştırmalar yaptılar ve Arap dilinin Sovyetler Birliği içinde yaygınlaşmasına yardımcı oldular (Kononov, 1957, s. 16-17).

1920 yılında St. Petersburg'ta Yaşayan Doğu Dilleri Enstitüsü kuruldu ve burada Yeni Arap Edebiyatı, Çağdaş Edebiyat, Basın Metinleri, Suriye, Mısır ve Fas ülkelerindeki Arap lehçeleri dersleri okutuldu. Arapçanın bu dönemdeki gelişimine katkı sağlayan kişi ise İgnatij Julianoviç'tir (ö. 1951). 1917 yılına kadar bölümün akademisyen kadrosunda sadece dört kişi çalışmıştı. Ayrıca 1919 yılında açılan İslam Araştırmaları bölümünde 1927 yılında sadece iki görevli, İ. Kraçkovskiy ve V. A. Eberman (ö. 1937), sözleşmeli olarak çalışmıştır. Enstitü, müfredatı düzenli olmasına rağmen 1938 yılına kadar Arap dili bölümünün dondurulması tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır (Dolinina, 1994, s. 24).

1934 yılında Sovyet Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü bünyesinde Arap Dili ve Edebiyatı Uzmanları Birliği (Assotsiatsiya Arabistov pri İnstitute Vostokovedeniya Akademii Nauk) kurulmuştur. Kurumun amaçları arasında Arap ülkelerinin siyasi, sosyal ve kültürel tarihini araştırmak, bunun yanı sıra Sovyetler Birliği'nde yaşayan Arapların tarihi geçmişini, sosyal bilimler kapsamında incelemek ve araştırmak yer almaktadır (Dolinina, 1994, s. 24).

1941 yılında patlak veren İkinci Dünya Savaşı, Rus Şarkiyat araştırmaları için zor bir dönemin başlangıcı oldu ve savaş sırasında SSCB Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Taşkent'e taşındı. Akademisyenlerin çoğu savaşa katılmak zorunda kaldı ve birçoğu hayatını kaybetti. Savaş sırasında Moskova'da kalan şarkiyatçılar, 1943 yılında Şarkiyat Enstitüsü'nün Moskova grubunu oluşturdu ve bu grubun başkanı olarak İ.Y. Kraçkovskiy atandı (Uçar, 2015, s. 10). Kraçkovskiy'nin Arap diline katkıları büyük oldu. Arap ülkelerini ziyaret ederek yerel lehçeler de dâhil olmak üzere Arap dilini yerinde öğrendi. Bu sayede Arap rehberlerle rekabet edecek kadar Arapça öğrendiği rivayet edilir. Arapçanın konuşma dilinin öğrenilmesine büyük önem veren Kraçkovskiy, bu alanda da önemli katkılar sağladı (Uçar, 2015, s. 42) ve kendini sürekli geliştiren, ufku geniş ve eleştirilere açık bir araştırmacı olarak St. Petersburg'a döndü (Dolinina, 1994, s. 106-112).

1941-1945 yılları arasında Leningrad Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi Özbekistan'ın Fergana şehrine, Moskova Şarkiyat Enstitüsü ise Taşkent'e geçici olarak taşınmış; her iki kurum da Arap dili alanındaki bilimsel faaliyetlerinin yanı sıra eğitim-

öğretim faaliyetlerine de devam etmiştir <https://www.krugosvet.ru> [Erişim Tarihi: 13.06.23].

Rusya’da şarkiyat çalışmalarının ileri düzeyde olması, geçmişte bu alana yapılan yatırımların ve verilen ehemmiyetin büyük olmasından kaynaklanmaktadır. Zira tarihçi ve şarkiyatçı Vasili Grigoryev’in (ö. 1881) Doğu dillerine verdiği röportajda: “Avrupa üniversitelerinde kurulmayan fakülteler Rusya’da kuruldu” ifadesi bu alana verilen ehemmiyeti göstermektedir (Grigoryev, 1870, s. 125). Bu üniversitelerden ve fakültelerden mezun olan bazı Arap dili öğrencileri, Rusya’da Arap dilinin ve eğitiminin ilerlemesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Örneğin, Sankt-Peterburg Üniversitesi’nden mezun olanlar arasında V. F. Girgas (ö. 1887), V. R. Rozen (ö. 1908) ve Krachkovskiy (ö. 1951) gibi isimler bulunmaktadır (Ammari vd., 2018, s. 47). Yine bunlar arasında bilimsel alanda kendini gösteren ve sekiz yüzden fazla makale ve eseri yayınlanan Moskova Üniversitesi mezunu G. Ş. Şarbatov (ö. 2006) öne çıkmaktadır. Eserleri arasındaki dört büyük sözlükten en büyüğü Mısır lehçesi sözlüğüdür (Ammari vd., 2018, s. 48). Ünlü şarkiyatçı V. Barthold da XIX. yüzyıldaki Rus şarkiyat araştırmalarını değerlendirirken şöyle demiştir: “XIX. yüzyılda Doğu Araştırmaları Avrupa’ya nazaran Rusya’da daha önemli başarılar elde etmiştir. Nitekim XIX. yüzyıla kadar hiçbir Avrupa ülkesi, Rusya’nın egemenliği altında olan Müslüman tebaası kadar geniş bir alana sahip değildi” (Barthold, 1911, s. 232; Kratschkowski, 1957; Kees, 2007, s. 344).

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra günümüz Rusya’sında Arapça yeniden canlandırılmaya başlanmış, hatta Rusya’nın Arap ülkeleriyle olan ilişkileri sebebiyle, Arapçanın üçüncü resmi dil olarak kabul edilmesini destekleyen görüşler ortaya çıkmıştır (Ammari vd., 2018, s. 49). Halihazırda Rusya’da on tane İslam Üniversitesi ve Arap dilini öğreten birçok kurum bulunmaktadır (Ammari vd., 2018, s. 45).

Rusya’da Arap Dili Öğretimi ve Hazırlanan Ders Kitapları

Rusya’da Arap dili öğretimi, 1807 yılında Doğu Bilimleri Bölümü’nün açılmasıyla başlamıştır. O dönemde Arapça dil öğretimine dair ana hedefler belirlenirken, Rus eğitim sistemi iki amacı göz önünde bulundurmıştır; İlk olarak, Arap dünyasında mevcut dil eğitim ve öğretim yöntemlerini tutarlı ve başarılı bir şekilde uygulamak; ikincisi, Rusça konuşan öğrencilere uluslararası standartlar çerçevesinde Arapçayı kolay bir şekilde öğretmek (Ammari vd., 2018, s. 50).

Arapça ders kitaplarının en eskisi, 1827’de Boldireva (ö. 1842) tarafından yazılan “*Kratkaya Arabeskaya Grammatika v Tablisah*” (Tablolarla Kısa Arapça Gramer Bilgisi) adlı eserdir. Bu kitaptan sonra Kazım-Bek ve öğrencisi Navraskoy’un “*Opit Grammatiki Arabeskogo Yazıka*” (Arapça Dilbilgisi Deneyimi), Rozen ve Girgas’ın “*Chrestomathie Arabe*” (Arapça Dilbilgisi), Kazakistan’da kullanılan Maksudi’nin “*el-Muallimü’s-Sani*” ve Krachkovskiy’nin eserleri yer alır. Şarbatov da dört farklı ders kitabı yazmış ve 1960’ta Kavalev’in (ö. 2000) adıyla yayınlanmıştır (Ammari vd., 2018, s. 51). Kendisi de Arapça dil öğretimine dair ders kitabı kaleme alan Halidov’un kendinden önce yazılan bu eserlerden istifade etmemesi düşünülemez.

Günümüzde Arapça eğitimi veren üniversitelerin pek çoğunda Rus yazarların yazdığı ders kitapları bulunmaktadır. Rus yazarlar tarafından yazılanlar arasında S. A. Kuzmin’in (ö. 2007) “*Uchebnik Arabeskogo Yazıka*” (Arap Dili Ders Kitabı), Dubin’in “*Uroki Arabeskogo Yazıka*” (Arap Dili Dersleri), Redkin ve Bernikov’un “*Pravila Arabeskogo Yazıka*” (Arap Dili Kâideleri) adlı kitapları yer almaktadır (Ammari vd., 2018, s. 51). Redkin ve Bernikova’nın St. Petersburg Üniversitesi’nde okutulan ders kitapları; Kur’an ayetlerinden örnekler içermekte, Basra ve Kufe ekollerinin görüşlerine yer vermektedir (Redkin ve Bernikov, 2015, s. 4).

Rusya'da Arap dili öğretiminde sözlüklerin de önemi büyüktür. Sözlükler öncelikle İslam dininin iki kaynağı olan Kur'ân ve hadisleri anlamak için kaleme alınmış (Demirayak ve Çöğenli, 1994, s. 111) daha sonra kapsamı genişletilerek bütün müfredatı içine alan sözlükler telif edilmiştir. Arapça-Rusça sözlükler arasında çok yaygın olanlardan biri H. K. Baranov'un (ö. 1980) sözlüğüdür (Sarina, 2007, s. 25). 1938 yılında yayınlanan bu sözlük, aynı zamanda ders kitabı olarak da kabul edilmiştir. Diğer önemli sözlükler arasında G. Ş. Şarbatov'un (ö. 2006) on altı bin kelimeyi içeren sözlüğü (Sarina, 2007, s. 46) ve V. M. Borisov'un (ö. 1987) 1967 yılında yayımlanan sözlüğü bulunmaktadır (Sarina, 2007, s. 61). Bunlar, Rusya'da Arap dili öğretimi alanında yaygın olarak kullanılan sözlüklerdir (ed. Baranova vd., 2018, s. 2).

Sovyetler Birliği döneminde kurulan dil fakülteleri sadece Ruslar tarafından değil, diğer Sovyet cumhuriyetleri halklarının da katkısıyla kurulmuş ve faaliyet göstermiştir. Bakü Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri bölümü de bu fakültelerden biridir ve bu fakültede Arapçanın yanı sıra diğer Doğu dilleri de öğretilmektedir (Sultanov, 2005, s. 31). Ayrıca Rusya'da dil fakültelerinin yanı sıra tercümanlık yapan askerlere dil öğretmek amacıyla beş yıllık üniversiteler açılmıştır (Popenkov, 2017, s. 146).

Baki Zakiroviç Halidov'un Hayatı ve Eğitimi

Baki Halidov'un hayatı hakkında sınırlı bilgiye sahibiz. Simbirsk eyaletinin Buinsky bölgesi, Chirki-Koshchakovo köyünde 9 Mart 1905 tarihinde dünyaya gelen Halidov <https://tatarica.org/ru/> [Erişim Tarihi: 7. 12.2023] ilk eğitimini köyünde almıştır. Köylü bir kadınla evlendiği ve çocuklarının olduğu, daha sonra bu evliliği yürütemeyip boşandığı belirtilmektedir. Boşandıktan sonra oğlu Ahmet'le (ö. 2010) <https://tatarica.org/ru/> [Erişim Tarihi: 24.06.2023] birlikte Kazan'a, daha sonra 1941 yılında Taşkent'e taşınmıştır. Arapça alanında iyi bir eğitim aldığı ve Özbekistan Bilimler Akademisi Doğu Araştırmacıları arasında yer aldığı bilinmektedir <https://old.bigenc.ru/> [Erişim Tarihi: 01.01.2023].

Halidov ilk medrese eğitimini İdil-Bulgar havzasında bilim merkezi haline gelen Buinsk (Kül Buyı) medreselerinde almıştır. İslam bilim ve kültür merkezlerinden biri olan bu medreseler, Baki Halidov'un yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Malikov, 2020, s. 59). Nitekim bu medreselerde Abdullah Necmeddinov (ö. 1915), Hadi Atlasi (ö. 1938), Fatih Murtazin (ö. 1937), Gumer Tulumbay (ö. 1939), Karim Sağıdı (ö. 1939) ve Zarif Başiri (ö. 1962) <https://ru.wikipedia.org/wiki/>, [Erişim: 13 Eylül 2023], Musa Carullah (Kanlıdere, 2020, s. 214-216) (ö. 1949), gibi önemli isimler yetişmiştir. Dönemin aydınlarının, din adamlarının, yazarların ve Türkologların pek çoğu bu havzada neşvünema bulmuş, farklı alanlarda çalışmalar yapmış ve önemli eserler ortaya koymuşlardır (Malikov, 2020, s. 59). İslam dünyasında tanınan ve önemli bir etkiye sahip olan Tatar âlimi ve düşünürü Musa Carullâh'ın ilk medrese eğitimini burada alması, İdil-Bulgar havzasının ilim ve kültür açısından önemli ve mümbit bir bölge olduğunu göstermektedir (Kanlıdere, 2020, s. 214-216).

Buinsk medresesinin ilmî bir geleneğe ve nitelikli bir eğitim kadrosuna sahip olması, Baki Halidov gibi birçok aydının yetişmesinde etkili olmuştur. Medresede Nurgali Hasanov (ö. 1919) gibi deneyimli ve saygın hocaların varlığı da (Malikov, 2020, s. 55) o dönemde henüz orta öğretim çağında olan Halidov'un eğitiminde ve ufkunun açılmasında önemli bir rol oynamıştır. Zira Hasanov, İdil-Bulgar bölgesindeki diğer din alimleri gibi Buhara medreselerinde eğitim almış, medrese yöneticiliği yapmış ve Orenburg vilayeti müftülüğü gibi önemli görevler üstlenmiştir. O dönemde politik olaylarda da aktif bir rol alan Hasanov (Malikov, 2020, s. 57-59), özellikle Rusya'da İslamcılık akımının yükseliş döneminde, İdil-Bulgar bölgesindeki diğer din alimleriyle

birlikte Rus İmparatorluğu yönetimine karşı mücadele vermiştir. Bu mücadelede Hasanov, İslam dininin savunucusu olarak Rus yetkililerle tartışmalar yapmış ve İslamcı görüşlerini savunmuştur. Bu nedenle de zaman zaman tutuklanıp hapsedilmiştir. Ancak yine de İslam dininin yayılması ve korunması için mücadelesini sürdürmüştür (Malikov, 2010, s. 59).

Halidov'un küçük oğlu Ahmet (ö. 2001), Kazan Devlet Üniversitesi'nde çalışmış ve Orta Doğu bölümünde görev almıştır. Anas'ın hatıratından anlaşıldığı kadarıyla Baki Halidov, otuzlu yaşlarında matematik ve fizik konularına ilgi duymuş, özellikle teorik fizik ve astronomiye merak salmıştır. Bu yüzden olacak ki, Kazan Devlet Üniversitesi, Fizik ve Matematik Fakültesini okuyarak buradan 1941 yılında mezun olmuştur. Taşkent Üniversitesi'ndeki görevi sırasında da astronomiyle ilgili araştırmalar yapmış, özellikle yıldızların hareketleri konusunda çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca Taşkent Üniversitesi'nin bilimsel faaliyetlerine de katkı sağlamış ve öğrencilere dersler vermiştir. Baki Halidov, bilimsel çalışmaları ve katkıları nedeniyle ödüller almış; Sovyetler Birliği Bilimler Akademisine üye seçilmiştir <https://mytashkent.uz>, [Erişim Tarihi: 10.01.23].

Halidov askerliğini 1942-1947 yılları arasında Türkistan Askeri Bölgesi'nde (İran) tercüman olarak yapmıştır. Halidov'un askerlik dönemi oldukça zorlu geçmiştir. İran'da tercüman olarak çalışırken hastalanmış ve bir süre tedavi görmüştür. Sonrasında Taşkent'teki TürkVO (Türkistan Askeri Bölge) genel merkezine gönderilmiş ve burada zorlu şartlar altında çalışmak zorunda kalmıştır. Savaşın sona ermesinin ardından askerlikten istifa etmesine izin verilmemiş ve bir süre daha orada çalışmaya mecbur bırakılmıştır. Ancak daha sonra Taşkent Devlet Üniversitesi rektörlüğünün aracılığıyla akademik hayatına geri dönmüştür. Dil enstitüsünde öğretmenlik yapmış, aynı zamanda astronomi tarihini öğrenmeye başlamıştır. Ardından Orta Asya Devlet Üniversitesi ve Taşkent Devlet Üniversitesi'nde astronomi dersleri vermiştir <https://mytashkent.uz> [Erişim Tarihi: 10.01.23].

Ahmet Halidov, babası Baki Halidov'un 1947 yılında askerden döndükten sonra Taşkent Devlet Üniversitesi'nin Şarkiyat Bölümünde öğretim görevlisi olarak çalıştığını ifade etmektedir. Baki Halidov, bu bölümden mezun olmamasına rağmen burada çalışmıştır. Bu alanda diplomasının olmamasının ileride çalışma hayatında engel olacağını düşünerek TaşGU (Taşkent Devlet Üniversitesi) Doğu Dilleri Bölümünün açık öğretimine başvurarak eğitimini burada hızlı bir şekilde tamamlamıştır. Ahmet Halidov, babasının o dönemlerini anlatırken, geceleri çalışma masasındaki lambanın ışıklarının çok az kapandığını dile getirir. Hep oturarak çalıştığından dolayı da babasının koşmak veya antrenman yapmak için dışarıya çıktığını söyler. Halidov'un, mesleğine çok düşkün olduğu için oğluna da Arapçayı zorla öğrettiği söylenir. Hatta Ahmet, 1959 yılının yaz tatilinde Kazan'a babasının yanına gittiğinde, Arapça çalıştığı defterlerinin yanında olduğunu ve elinden hiç düşürmediğini ifade etmiştir <https://mytashkent.uz> [Erişim Tarihi: 10.01.23].

Akademik Hayatı ve Bilimsel Çalışmaları

Baki Halidov'un akademik hayatı ve bilimsel çalışmaları hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Ulaşabildiğimiz bilgiler şunlardır:

Halidov, Özbekistan Bilimler Akademisi kadrosunda görev yapmış olan İsmail Makhdum (ö. 1976), Akademinin Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün ünlü bilim adamlarından I. M. Muminov (ö. 1974), Taşkent Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi'nde öğretim görevlisi olan Doç. Karimov (ö. 1997) P. G. Bulgakov (ö. 1993) gibi akademisyenlerle birlikte çalışarak yakın ilişkide olmuştur <https://www.savol-javob.com/> [Erişim Tarihi: 14.09.23].

Baki Halidov, Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi’nde “Arabskie Zaimstvovaniya v Sovremennom Literaturnom Yazıke Puştu” (Modern Puştu Edebi Dilindeki Arapça Kelimeler) adlı doktora tezini verdikten sonra 1953 yılında doçent unvanını almıştır. 1953-1956 yılları arasında İran-Afgan filoloji bölümü başkanlığı, 1958 yılından hayatının sonuna kadar da (1968 yılı) kendi kurduğu Arap Dili bölümünün başkanı olarak görev yapmıştır <https://mytashkent.uz> [Erişim Tarihi: 10.01.23].

Halidov, İran ve Arap dilleri üzerine eğitim vermiş, Orta Asya üniversitelerinde ders müfredatına Peştü dilini eklemiştir. Halidov’un birçok öğrencisi; Özbekistan, Kazakistan ve Tataristan gibi ülkelerin yüksek öğretim kurumlarında ve araştırma enstitülerinde çalışmaktadır <https://mytashkent.uz> [Erişim Tarihi: 10.01.23]. Kendisi dil öğrenmeye o kadar meraklıdır ki, Afganistan’dan göç eden biriyle çalışarak Peştüca öğrenmiştir. Tüyük kalemle yazı yazma konusunda üstün bir yeteneğe sahip olan Halidov, bu sayede sıklıkla gazetede yazılar yazmıştır. Sovyet dönemi yazarlarının eserlerini Doğu dillerine tercüme etmiş, bu arada Rusça yazılan “Hleb” adlı eseri de Arapçaya çevirmiştir. Kazan’daki “Kızıl Tataristan” gazetesinde çalışırken Nevâî, Nizâmî ve İbn Sina gibi aydınların yıl dönümü münasebetiyle makaleler kaleme almıştır.

Anas Halidov, “Pismenniye Pametniki Vostoka” (Doğunun Yazılı Hatıraları) dergisinde babası Baki Halidov’un bir çalışmasından bahsetmiştir. Baki Halidov, hayatının son yıllarında Harezmi’nin büyük alimi Mahmut b. Ömer ez-Zemahşerî’ye (ö. 1144) ait olduğunu zannettiği bir monografi üzerinde çalışmıştır. SSCB Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Leningrad şubesi No: 2387’de kayıtlı koleksiyonda bulunan bu monografi müellifi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Ne var ki, daha sonraları, bu monografinin Abdüsselam b. Muhammed el-Andarasbani’ye (ö. XII) ait olduğu ortaya çıkmıştır. Söz konusu Çalışma, Ahmet Halidov tarafından kontrol edilmiş ve eksiklikleri ile ilgili üzerine notlar düşülmüştür. (B. Halidov ve A. Halidov, 1979, 203-212).

Baki Halidov’un “Grammatika Arabaskogo Yazıka” (Arap Dili Grameri) adlı kitabı 1958 yılında yayımlanmış ve Orta Asya’da Arap dilinin öğretiminde önemli bir kaynak olmuştur. Ayrıca Halidov, Arap dili öğretimine yönelik bir ders kitabı daha hazırlamış ve bu kitap 1965 yılında yayımlanmıştır. Her iki kitap hem Sovyet Arap dili uzmanları hem de diğer dil bilimciler tarafından beğeniyle karşılanmıştır. Her iki kitap da Orta Asya’daki ülkelerde Arapça dil öğretiminde kullanılmaktadır <https://mytashkent.uz> [Erişim Tarihi: 10.01.23].

Baki Halidov’un ders kitabı, 2013 yılında Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Enstitüsü tarafından yeniden yazılmış ve bir bölümü yayımlanmıştır. Kitap üzerinde çalışan ekip; güncelliğini yitirmiş pratik konuları yeniden yazmış, dilbilgisi konularını pekiştirmek amacıyla alıştırmalar eklemiş, metinlere sözlüklü açıklamalar ve görseller ilave etmiştir. Fonetige dair dersler değiştirilmiş, Arapça kelimeleri, terkipleri ve harfleri okuma becerisine yönelik alıştırmalara bolca yer verilmiştir. Eser, iki cilt olarak yayımlanmıştır <https://studfile.net/preview/1699991/> [Erişim Tarihi: 01.01.23].

Halidov’un teori ve pratiği bir arada bulunduran ders kitabı, eski Sovyet Cumhuriyetleri ve Rusya’daki dil okullarında okutulmuştur. Birçok Arap dili uzmanı ve dilbilimciler için öncü niteliğinde olan bu kitap pratiğe ağırlık vermesi, konuları mantıksal bir şekilde sunması ve Rusça gramer ile Arapça gramer arasında karşılaştırmalı bir metot izlemesi sebebiyle rağbet görmüş ve uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Ne var ki kitap, Sovyet Rusya döneminde kaleme alındığından o dönemin ruhuna uygun içerikler ve komünist ideolojiye ait örnekler barındırmaktaydı. Örneğin “Sovyet devleti işçilerin ve köylülerin refahı için her şeyi yapmaktadır” gibi slogan cümlelerin yanı sıra “İşçiler erken kalkıp fabrikaya gider” veya “Öğrenciler ders çalışmak için kütüphaneye

gidiyor” gibi cümleler dönemin ideolojik karakterini yansıtmaktadır <https://mytashkent.uz> [Erişim Tarihi: 10.01.23].

Halidov’un “Uchebnik Arapskogo Yazıka” Adlı Eseri

Baki Halidov, Taşkent Devlet Üniversitesi’nde Arap Dili ve Edebiyatı bölümünün kuruluşuna öncülük etmiş ve Özbekistan’da Arap dilinin gelişimine büyük katkıda bulunmuştur. Arapça dil öğretimine yönelik kaleme aldığı “*Uchebnik Arapskogo Yazıka*” adlı ders kitabı, birkaç neslin eğitim ve öğretiminde kullanılmıştır.

Baki Halidov’un 654 sayfadan ve tek ciltten oluşan eseri, Sovyet Rusya döneminde Orta Asya ve diğer SSCB cumhuriyetlerinde Arap dili öğretimine katkıda bulunmuştur. Kitabın içeriği, Rus dilinin grameriyle karşılaştırılarak oluşturulmuş ve Rusçanın gramerini bilenler için anlaşılır bir yöntemle hazırlanmıştır. Bu yüzden yıllarca üniversitelerde okutulmuş ve dikkatleri üzerine çekmiştir. Kitap hâlâ Rusça konuşulan çevrelerde kullanılmaktadır.

Halidov’un ders kitabı Orta Asya’daki yüksek öğretim kurumlarında hazırlanan önemli bir Arapça dil öğretim kitabıdır. XX. yüzyılın ortasında yayımlanmasına rağmen günümüzde Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tataristan gibi bazı ülkelerin eğitim kurumlarında hala ders kitabı olarak kullanılmaktadır <https://mytashkent.uz> [Erişim Tarihi: 10.01.23]. Günümüzde dahi metot açısından güncelliğini ve geçerliliğini koruyan kitap başlangıç seviyesinden ileri düzeylere kadar herkese hitap edebilmektedir. Bu ders kitabının hâlâ okutulan ders kitapları arasında yer alması onun güncelliğini koruduğunu göstermektedir. Bir ekip tarafından, içeriği ve örnekleri zamanın ruhuna uygun olarak güncellenmiş ve her seviyeden geniş bir kitlenin istifadesine sunulmuştur (Kavak ve Aslanbekov, 2020, s. 289).

Kitabın Arap dili öğretim yöntemi, Rusça ve Arapçayı karşılaştırarak öğretme temeline dayanmaktadır. Sovyet Cumhuriyetlerinde öğrenciler ortaokul ve liselerde Rusçayı ikinci dil olarak öğrendikleri için üniversiteye geldiklerinde Arap dili öğreniminde zorluk çekmemektedirler. Zira Arapça gramer kurallarını, aşına oldukları Rus dili kurallarıyla karşılaştırmalı olarak öğrenmektedirler. Öğrenciler Arapçayı öğrenirken, adım adım ilerleyerek ve dilin gramer özellikleriyle deyimlerini birlikte öğrenerek dilin felsefesini ve mantığını kavrarlar (Sultanov, 2005, s. 90). Halidov, kitabını yazarken öğrencinin farklı bir dilden öğrenmede zorluk çekmemesi için Arapçayı Rusçanın dil kurallarına uygun hale getirmiş ve bu yaklaşımı daha sonra eğitim sistemine de yansımıştır. Arapça grameri sarf ve nahiv olarak değil, Rusça gramerine uygun bir şekilde sunmuştur. Gramer konularını anlattıktan sonra okuma metinleri vermiş ve ardından bilinmeyen kelimelerin listesini sunmuştur. Bu kitabın metoduna göre öğretim gören bir öğrencinin, sıkı bir çalışmayla iki sene içinde, orta düzeyde Arapça Dil bilgisine sahip olacağını düşünüyoruz.

Halidov’un bu metodu Türkiye’de uygulanan Arapça dil öğretim metodundan farklıdır. Zira Türkiye’de Arapça dil öğretimi, bu dile ait terimler ve kurallar kullanılarak öğretilmektedir. Bu da öğrenciler için daha fazla çabayı gerektiren bir durumdur.

Yazar Halidov, Kitabın başında Arap dili ve lehçelerinin özellikleri hakkında bilgi vermiş, klasik Arap dilinin oluşumu ve modern Arapçanın çeşitliliğine değinmiştir. Arap ülkelerindeki lehçelerin farklı statüleri ve zamanla klasik Arapça ile uyumsuz hale gelmelerine de yer vermiştir. Yazar, klasik Arapça ve lehçeler arasındaki farklılıkların sadece fonetik değil, kelime ve gramer açısından da olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca klasik Arapça konuşan birinin Arap lehçelerini konuşan birisiyle anlaşmasının zor olabileceğine dikkat çekmiştir. Arap ülkelerinde konuşulan yerel Arapçanın birbirinden farklı olduğunu, bazı lehçelerin resmi olmayan bir statüye sahip olduğunu belirtmiş;

zamanla lehçelerin klasik Arapçadan uzaklaştığını ve onunla uyuşmadığını ifade etmiştir (Halidov, 1977, s. 8).

Halidov, Modern Arapçayı değerlendirirken onun, zamanın siyasi ve kültürel hadiseleriyle iç içe olduğunu ve zamanla değiştiğini belirtmiştir. Bu hadiseler arasında XIX. yüzyılda başlayan basın ve gazeteciliğin yaygın hale gelmesi, Arap ülkelerindeki anti-feodal hareketlerin ve ulusal devletlerin kurulması, Batı kültürünün etkisi gibi unsurların Arap dilinin gelişmesine ve değişmesine katkı sağladığına dikkat çekmiştir. Zamanla teknik terimlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, Arapçadaki kavramlar ve nesnelere için hazırlanan yeni kelimelerin modern Arapçaya dâhil edildiğini söylemiştir. İlaveler yapılırken, modern Arapçada gramer sahasında temelden biraz sapmalar olduğunu ve karmaşık cümlelerin geliştirildiğini belirtmiştir.

Halidov, modern Arapçanın birçok Arap ülkesinde devletin resmi dili olduğunu belirtmektedir. Bu ülkeler arasında Birleşik Arap Cumhuriyeti, Suriye, Irak, Lübnan, Suudi Arabistan, Yemen, Libya, Tunus, Cezayir, Fas, Sudan ve Ürdün gibi ülkeler yer almaktadır. Ayrıca bu ülkelerde basın ve yayının Arapça yapıldığını da vurgulamaktadır. Halidov, yaşadığı dönemin siyasi ve kültürel şartlarından etkilendiği için, Sovyetler Birliği'nin birçok Arap devletine destek vererek Batı sömürgeciliğinden kurtulmaları ve Arapların ortak dili olan Arapça etrafında birleşmeleri gerektiğini savunmuştur. SSCB'nin Arap diline verdiği önemin arttığına da değinmiştir.

Halidov'un kitabı, yazıldığı dönemde, modern Arapça öğretimine uygun olarak hazırlanmış olup başlangıçta Sovyet dönemi Yüksek Öğretim Kurumu'na bağlı Şarkiyat Araştırmaları Fakülteleri'nde öğrenim gören öğrencilerin Arap dili öğrenimi için tasarlanmıştır. Bu fakültelerde İran ve Türkoloji bölümlerinde okuyan öğrenciler de bu kitaptan faydalanmıştır. Çünkü Şarkiyat Araştırmaları Fakülteleri birkaç farklı disiplini ve dili içermektedir. Bu yapılanma, öğrencilerin iletişimsel becerilerini güçlendirmek ve Arapça konuşmalarını geliştirmek için tasarlanmıştır (Halidov, 1977, s. 9).

Kitap aynı zamanda, gramer ve kelime bilgisi konularına önem vererek, öğrencilerin okuma ve yazma becerilerini geliştirmelerini de sağlamaktadır. Ek metinler ve sözlükler, öğrencilerin kelime hazinelerini geliştirmelerine ve okuma pratiği yapmalarına yardımcı olmaktadır. Kitap, Arapça öğrenmek isteyen her seviyedeki öğrencilere hitap edecek şekilde tasarlanmıştır. Arap dilinin doğru bir şekilde anlaşılması ve kavranması için, dilin gramerinin iyi bilinmesi, doğru telaffuz edilmesi ve temel kurallarının benimsenmesi gerekmektedir. Bu nedenle Halidov'un kitabı, her kelimenin açıklamasını vermeye ve yeterli miktarda gramer malzemesi sunmaya çalışmıştır. Kitabın amacı, öğrencilerin Arapça metinleri bağımsız bir şekilde anlayabilmelerini ve karşılaştıkları bir Arap ile günlük, sosyal, siyasi ve diğer konularda rahatça iletişim kurabilmelerini sağlamaktır (Halidov, 1977, s. 10).

Yazar kitabın telifinde bazı sarf, nahiv ve dilbilim alimlerinin eserlerinden yararlanmıştır. İbn Mâlik (ö. 1274), İbn Hâcib (ö. 1249), Zemahşerî (ö. 1144), Se'âlibî (ö. 1038), Meydânî (ö. 1124), Ahmet Hâdi Maksûdî (ö. 1941) gibi Arap ve Türk alimlerin yanı sıra N. V. Yuşmanov (ö. 1946), K. Simonov (ö. 1979), A. M. Vasilyev, V. M. Borisov (ö. 1987), A. A. Kavalyev (ö. 2000), G. Ş. Şarbatov (ö. 2006) gibi Rus dilbilimcilerin eserlerinden istifade etmiştir (Halidov, 1977, s. 11).

Kitabın İçeriği ve Öğretim Metodu

Halidov'un "Uçebnik Arabского Yazıkı" adlı kitabı, Arap dilinin öğretimine 28 harfin telaffuzuna değinerek başlamaktadır. Kitap, dilin kolay öğrenilebilmesi için iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde sekiz ders ve 38 alıştırma ile harflerin mahreçleri

anlatılmaktadır. Arap alfabesi detaylı bir şekilde anlatıldıktan sonra ikinci bölümde nahiv ve sarf ilimlerinden bahsedilmektedir.

Birinci derste 28 harfin özellikleri, ünlü ve ünsüz harfler, onların telaffuzu ve yazılış şekilleri detaylı bir şekilde anlatılmaktadır. Her harf aşamasında, boğaz, dil, iki dudak, ağız boşluğu ve geniz gibi farklı mahreç bölgeleri de açıklanmıştır. Rus dilinin grameriyle karşılaştırıldığında, bazı harflerin Rus alfabesinde bulunmaması normal bir durumdur. Bununla birlikte aradaki farklılıklar öğrencilere sistemli bir şekilde öğretilmiştir. Harflerin telaffuzu aşamasında, 5 alıştırma sunulmuş ve yeni sözlükler de kullanılmaya başlanmıştır (Halidov, 1977, s. 17-22).

İkinci derste, ج (cim), ق (kaf) ve ل (lam) gibi ünsüz harfler ve bu harflerin tenvinle birleştiğindeki durumu ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Bu üç harf üzerinde altı alıştırma yapılmıştır. Son alıştırmada artık iki kelime birleştirilerek cümleler oluşturulmaya başlanmıştır.

Üçüncü derste dil bölgesinden çıkan ط, ظ, ض, ص, ش, س ve şedde harflerine yer verilmekte, bunların okunuşu ve yazılışına dair beş farklı alıştırma verilmektedir.

Dördüncü dersin konu içeriğinde dil bölgesinden kalın ve tok bir sesle çıkan ق (Kaf), boğazın ağız ile birleştiği kısımdan çıkan ح (Ha), غ (Ğayn) harfleri anlatılmaktadır. Bu harflerin özellikleri, telaffuzu ve yazılış şekilleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Beş alıştırma ve örnek kelimelerle bu harflerin kullanımı gösterilmiştir.

Beşinci dersin içeriğinde boğaz bölgesinin orta kısmından çıkan ح (ha) ve ع (ayn) harfleri ele alınmıştır. Bu harflerin özellikleri, nasıl telaffuz edileceği ve yazılış şekilleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca bu konuda dört tür alıştırma verilmiştir (Halidov, 1977, s. 22-45).

Altıncı derste, boğaz bölgesinden çıkan ʾ (hemze) harfinin çıkış yeri, yazılış ve bazı kullanım değişiklikleri konu edilmiş ve konuyu pekiştirmek için üç alıştırma yapılmıştır.

Yedinci derste hece yapısı, ا (elif), و (vav) ve ي (ya) harfleri, hemze-i vasl ve hemze-i kat' harfleri, kelime başında yer alan elif-lam harflerinin kullanımı, şemsi ve kameri harfler gibi konular ele alınmış olup, konuyla ilgili altı farklı alıştırmaya yer verilmiştir.

Sekizinci derste, kelimelerin son harekelerinin üzerinde durulduğunda sükûn üzere değişme durumları ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Ayrıca idgam ve kelime vurgusu konuları da ele alınmıştır. Bu derste, kelime vurgusunun Rus dilinde ne kadar önemli olduğuna da değinilmiş ve vurgu değişikliğinin anlam değişikliğine yol açabileceği belirtilmiştir. Bu nedenle Arap dilinde bu konunun ele alınmasının normal olduğu ifade edilmiştir. 57-62. sayfalar arasında bu konulara daha detaylı bir şekilde yer verilmiş, bunları pekiştirmek için iki alıştırma yapılmış ve açıklamalara yer verilmiştir (Halidov, 1977, s. 45-62).

Sonraki derslerde nahiv ve sarf konuları ele alınmış, toplam 34 derste gramer kurallarıyla ilgili açıklamalar yapılmıştır.

İlk ders harfler, isimler, fiiller ve Arapça kelime yapısı hakkında açıklamalar içerir. Ayrıca kelime kökünü bulma yöntemleri, sülasi, rubai ve humasi fiiller gibi konuları ele alır ve üç alıştırmayla konu pekiştirilir.

İkinci derste cümle yapısından bahsedilmiş; fiil, isim ve soru cümleleriyle ilgili örneklere yer verilmiştir. Ayrıca müenneslik alametlerinin neler olduğuna ve hangi kelimelerin müennes kabul edildiğine değinilmiştir. Dersin sonunda konuyla ilgili 5 tip alıştırmaya yer verilmiştir.

Üçüncü derste nekra kelimelerin لا takısıyla marife olması ve müfred kelimelerin tesniye yapılması anlatılmıştır. Konuyla ilgili altı tür alıştırma, bir diyalog ve metin bulunmaktadır.

Dördüncü derste cemi teksir, cemi müzekker salim, cemi müennes salim, şahıs zamirleri, yakın ve uzak için kullanılan ism-i işaretler ve zamir-i fasl konularından bahsedilmiştir. Konuların pekiştirilmesi için altı alıştırma yapılmıştır (Halidov, 1977, s. 63-83).

Beşinci derste belirtili ve belirtisiz sıfat tamlamalarının yapılışı, ism-i işaretten sonra لا takılı kelimelerin geldiği cümle örnekleri, sıfat tamlamalarından oluşan cümleler yanı sıra, ismi mensub ve فاعل, فاعيل ve أفعال veznindeki sıfat anlamlı kelimeler yer almaktadır. Konuyla ilgili altı adet alıştırma bulunmaktadır.

Altıncı derste, marife ve nekra isimlerin irabı, tesniye, cemi müzekker salim ve cemi müennes salim isimlerin yapılışı hakkında bilgiler verilmiş, örnek cümleler sunulmuştur. Konuyla ilgili sekiz alıştırma bulunmaktadır.

Yedinci derste, Arap dilinde harfi cerli ve zarflı ifadelerin anlamları hakkında bilgi verilmiş, ayrıca "celese" fiilinin çekimi ele alınmıştır. Ders, sekiz alıştırmadan oluşmaktadır.

Sekizinci derste cemi teksir vezinleri, o vezinlerde gelen örnek kelimeler ve cümleler bulunmaktadır. Bu dersi pekiştirmek amacıyla 11 tane alıştırma verilmiştir.

Dokuzuncu derste belirtili ve belirtisiz isim tamlamasının yapılışıyla ilgili örnekler yanı sıra leyse'nin (ليس) çekimine yer verilmiştir. Konuyla ilgili sekiz alıştırma bulunmaktadır (Halidov, 1977, s. 84-127).

Onuncu derste, muttasıl zamirlerin müfred, cemi müzekker salim isimler ve esmâ-i hamseye birleşmesiyle ilgili örnekler bulunmaktadır. Ayrıca Kâne (كان) fiilinin çekimine de değinilmiş ve beş alıştırmaya yer verilmiştir.

On birinci derste Arapçadaki isimlerin merfu, mansub ve mecrur hali, Rusça'daki ismin halleriyle karşılaştırılarak açıklanmıştır. Ayrıca gayr-i munsarif kelimelere, maksur isimlerin irabına, dokuzuncu derste geçen isim tamlamasına değinilmiştir. Konu sonunda yedi adet alıştırmaya yer verilmiştir. Alıştırma sırası ise soru, metin, yeni kelimeler ve tercüme şeklinde sıralanmıştır. Örneğin, Taşkent hakkında bilgiler verilmiş, daha sonra onunla ilgili sorular sorulmuştur.

On ikinci derste muttasıl zamirlerin harf-i cerlere ve zarflara birleşmesi فاعل, فاعيل ve فاعل vezinlerindeki mazi fiil çekimi, mazi fiilin ما ile olumsuz yapılması ve قد ile mananın kesinlik ifade etmesi hakkında bilgi verilmiştir. Konuyla ilgili yedi adet alıştırma bulunmaktadır.

On üçüncü derste fiil ve isim cümlelerinin kuruluşu, mefulün bih konusu, muttasıl ve munfasıl meful zamirleri açıklanmıştır. Konunun anlaşılması için dokuz alıştırma örneği verilmiştir.

On dördüncü derste muzari fiilin çekimi ve قد, سوف, س gibi harflerin fiile kattığı manaya yer verilmiştir. Konuda yedi adet alıştırma mevcuttur.

On beşinci derste, iki cümle arasında kullanılan "و" bağlacı ve sülâsinin mezidi olan فاعل ve تفاعل fiilleri üzerinde durulmuştur. Bu konuda on tane alıştırma örneği verilmiştir.

On altıncı derste zaman ve mekân zarfları, hal konusu, mefulü mutlak ve إفعال babı ile ilgili örnekler verilmiştir. Konuyla ilgili on adet alıştırma yapılmıştır.

On yedinci derste, *إِنْ*, *لَمَّا*, *مَهْمَا*, *مَتَى*, *إِنْ* ve *لِ* gibi edatların fiilden önce gelmesi, emir fiillerin çekimleri, münâdâ harfleri ve sülâsinin mezidi rubâî ve humâsî fiilleri olan *مفاعلة* ve *تفاعل* babı hakkında bilgiler verilmiştir. Bu konuda on iki alıştırma yapılmıştır.

On sekizinci derste inne ve benzerleri, cinsini nefi eden lâ, “*افتعال* ve *انفعال*” babı ve bunların anlamları hakkında bilgi verilmiş, 11 alıştırma yapılmıştır (Halidov, 1977, s. 127-228).

On dokuzuncu ders, kâne ve benzerleri, *استفعل* ve *أفعل* fiillerinin kullanımı, anlamı ve özellikleri ele alınmıştır. Ayrıca sık kullanılmayan beş bağ *أفعال*, *أفْعَوْل*, *أفْعَوْل* ve *أفْعَوْلَى* vezinlerine değinilmiştir. Ders, on bir alıştırma ile bitirilmiştir.

Yirminci ders iyelik zamirlerini, tekit ve ihtisas konularını, *فَعَّلَ*, *تَفَعَّلَ* ve *أَفْعَلَّ* vezinlerini içermektedir. Bu derste dokuz adet alıştırma bulunmaktadır.

Yirmi birinci derste mezid emir fiiller, sülâsi ve mezid fiillerin masdarları, masdar-ı mîmî, masdar-ı merre ve mefulü-mutlak hakkında bilgi verilmiştir. Bu derste, on dört alıştırma yer almaktadır.

Yirmi ikinci derste, muzari fiilleri nasb eden edatlar, bu edatların anlam ve lafız yönünden değışikliğe uğratma halleriyle, ism-i fail ve ism-i meful üzerinde durulmuştur. Dokuz tane alıştırma bulunmaktadır.

Yirmi üçüncü derste sıfat-ı müşebbehe vezinleri, *فَعَالَة* kalıbındaki masterlar, *فَعَال* veznindeki isimler, efâl-i şurû' ve efâl-i mukarebe konusu ele alınmıştır. Konuyu pekiştirmek için dokuz adet alıştırma sorusu verilmiştir.

Yirmi dördüncü ders, sülâsi mücerret fiilden türetilen *أفْعَل-فُعْلَى* kalıbındaki müzekker ve müennes ism-i tafidillerin kullanımını ve kaidelerini ele alır. Ayrıca temyiz, ism-i zaman, ism-i mekân ve ism-i âlet konularına da yer verir. Konunun pekiştirilmesi için, farklı yöntemlerle dokuz alıştırma yapılmıştır.

Yirmi beşinci derste 3-10 ve 11-19 arasındaki sayıların cümle içindeki kullanımı ve tablolarla gösterimi açıklanmıştır. Ayrıca 21-99 arasındaki sayıların kullanımı ve büyük sayıların ifade edilişıyla, *كَمْ* in temyizi üzerinde durulmuştur. Konunun pekiştirilmesi için belirlenen ödevlerden on tanesi çözülmüştür.

Yirmi altıncı derste 1-10 ve 11-99 arasındaki sıra sayıları ve müzekker/müennes kullanımı açıklanmıştır. Ayrıca kesirli sayıların ifade şekilleri ve vezinleri, üleştirme sayıları, tarih ve zaman vakitlerinin kullanımı, hicri ve miladi aylar, haftanın günleri hakkında bilgi verilmiştir. Toplamda on tane alıştırma bulunmaktadır.

Yirmi yedinci derste sahîh ve mu'tel fiilin tanımı, muzaf fiillerin çekimi ve istisna konusu açıklanmıştır. Konuyla ilgili dokuz adet alıştırma yer almaktadır (Halidov, 1977, s. 228-345).

Yirmi sekizinci derste mehmuz fiillerin mazi, muzari ve emir biçimi, *فَت* ve *لَكُنْ*, *بَلْ*, *بَلْ* gibi atıf harflerinin cümlede kullanımı ve ism-i mevsul konusu yer alır. Bu derste altı alıştırma bulunur.

Yirmi dokuzuncu ders misal fiillerden ism-i fâil, ism-i meful yapımı, misal fiillerin başına cezm ve nasb edatlarının (*لَمْ* ve *وَلَنْ*) gelmesi, taaccüp konusu, *لَا بُدَّ أَنْ* kalıbı ve ism-i mevsul (*ما-الذين*) konularını içermektedir. Bu derste on tane alıştırma bulunmaktadır.

Otuzuncu derste önce ecvef fiiller hakkında genel bilgi verilmiş, daha sonra mazi, muzari ve emir çekimleri yapılmıştır. Ayrıca ism-i mevsulün, *أَنَّ* ve *كَيْفَ* ile kurulan cümlelerin mefulün bih oluşuna örnekler verilmiştir. Derste on iki alıştırma vardır.

Otuz birinci derste nakıs fiiller hakkında açıklama yapıldıktan sonra sülasi ve mezid mazi, muzari ve emir fiil çekimlerine, nakıs fiillerin masdarlarına, ism-i fâil ve ism-i mefullerine yer verilmiştir. Ayrıca Allah'a kasem üslubunda kullanılan harfler ve kuralları ele alınmıştır. Derste on alıştırma bulunur.

Otuz ikinci derste *متى*, *لو*, *إذا*, *إن* ve *من* gibi şart edatlarının cümledeki işlevi ve anlamları, doğrudan ve dolaylı anlatım, lefif fiiller ve çekim formları incelenmiştir. Bu konuları pekiştirmek için sekiz alıştırma yapılmıştır (Halidov, 1977, s. 346-419).

Otuz üçüncü derste iki meful alan fiiller, mef'ülün me'ah, ism-i mensub, ism-i tasgir, müfretlik ifade eden "te", ism-i mekân ve ism-i zaman gibi konular yer alır. Ayrıca (*بعد أن* ve *قبل أن*, *حتى*, *ريثما*, *لمّا*, *كُلّما*, *بينما*, *إذا*, *حين*, *متى*, *عندما*) gibi zarfların kullanımına dair cümleler bulunmaktadır. Bu derste 11 adet alıştırma yer almaktadır.

Otuz dördüncü ders fiillerin sonuna birleşen te'kid nûnu, temenni ifadeleri, medih ve zem fiiller, meçhul fiil gibi konularla; *كأن*, *كأن*, *كمن*, *كما*, *كأئما* ve *مثلما* gibi kelimelerin kullanıldığı cümle çeşitlerini ve sebep ifade eden cümle örneklerini içermektedir. Toplam dokuz alıştırma bulunmaktadır (Halidov, 1977, s. 419-454).

Özetle; sarf ve nahve dair konuların ele alındığı otuz dört derste, gramer kuralları anlaşılır ve etkili bir yöntemle öğretilmeye çalışılmıştır.

Kitapta 455. sayfadan itibaren farklı alanlara sahip on yedi okuma parçasına yer verilmiştir. Bunlar; "نشاط الطلاب" (Öğrencilerin Etkinliği), "المجتهد والكسول" (Çalışkan ve Tembel), "جُني القطن" (Pamuk Hasadı), "أداب الطريق والمجمعات" (Yol ve Toplum Âdâbı), "عن الزراعة بلبنان" (Lübnan'da Çiftçilik), "التصنيع الوطني" (Yerli İmalat), "الكولخوز" (Kolhoz, Kolektif Tarım), "النيل" (Nil Nehri), "القاهرة" (Kahire), "الشارع في موسكو" (Moskova'da Cadde), "الميدان الأحمر" (Kırmızı Meydan), "الثورة الاشتراكية وتطور التكنيك" (Sosyalist Devrim ve Teknik Gelişim), "أدب يلتهب في القارة" (Sovyet Edebiyatı), "صومعة جبران" (Cibran'ın Manastırı), "رجل يلتهب في القارة" (Kara Kıtada Alevlenen Edebiyat), "رجل في الفضاء" (Fezada bir adam) ve "الجدید" (Yeni Astronot).

Bu metinler incelendiğinde, Sovyet dönemine ait meselelerin anlatıldığı ve o dönemdeki hayatın yansıtıldığı görülmektedir. Örneğin Halidov'un Taşkent'te kitabını yazdığı dönemde iş gücü, pamuk tarımıyla ilgiliydi. Bu yüzden okuma parçaları, o dönemdeki halkın yaşam tarzını uygun şekilde seçilmişti. Ayrıca Sovyet ideolojisinde kadınların emeğine değinmek ve onların katkısını değerli göstermek için, "Büyük annelerimiz pamuk toplayarak geçimimizi sağladı" gibi ifadeler kullanılmıştır. Sovyet döneminde Rusya'nın etkisi güçlü olduğu için metinlerin dili Arapça olmasına rağmen, konular Rus ideolojisiyle bağlantılı olarak derlenmiştir (Halidov, 1977, s. 455-483).

Kitapta sunulan metinler modern Arapça eserlerden alınmıştır. Mahmûd Teymûr, Tâhâ Hüseyin, Mihail Nuayme, Muhammed Hüseyin Heykel, Tefvik el-Hakîm, Bintü's-Şâti' ve Ahmed Bahâuddîn gibi edebiyatçıların kitaplarından kesitlere yer vermiştir (Halidov, 1977, s. 11).

Kitabın sonuna bir sözlük ilave edilmiş ve tüm yeni sözcükler burada alfabetik olarak sıralanmıştır. 484-609 arası sayfalarda Arapça-Rusça, 610-651 arası sayfalarda Rusça-Arapça kelimelerin yer aldığı sözlük bulunmaktadır (Halidov, 1977, s. 484-651). Bu sayede öğrenciler metinleri anlamak için ayrı bir sözlüğe ihtiyaç duymamaktadırlar. Metin ve sözlüğün aynı kitapta bulunması öğrenmeyi kolaylaştırmakta ve hızlandırmaktadır.

Buraya kadar Halidov'un "Uçebnik Arabского Yazıkı" kitabında işlediği konuları sırasıyla ele aldık. Halidov'un ilk bölümde tamamen alfabeye, onun mahreçlerine ve sonraki bölümde sarf ve nahiv, yanı sıra metinlere yer verdiğini ifade ettik. Öğrencilerin

kolay bir şekilde Arapça öğrenmesini hedefleyen Halidov, her konuyu sistemli bir şekilde açıklamıştır. Şayet öğrenci bu sistemle disiplinli bir şekilde çalışırsa, iyi bir Arapça temel bilgisi elde etmenin yanı sıra ileride bu alanda uzmanlaşması kolay olacaktır.

Dilbilgisi kurallarının öğretiminde Halidov'un farklı yönlerini ortaya koymak için ders kitabı içeriğindeki konu anlatımı sistemine değinmek istiyoruz. Örneğin, nahiv ve sarfa ait konuları işlediği ilk derste harfler, isimler, fiiller ve Arapça kelime yapısı hakkında açıklamalar vermiş, ayrıca kelime kökünü bulma yöntemleri, sülasi, rubai ve humasi fiiller gibi konuları ele alıp üç alıştırma ile konuyu pekiştirmiştir. Konuyu basit bir şekilde anlatan yazar, fiiller hakkında bilgi vermiş ve örneklerle açıklamıştır. Konunun daha iyi yerleşmesi için de şu alıştırmaları vermiştir: Birinci alıştırmada öğrenciden; konuda geçen yeni kelimeleri alfabetik olarak sıralamasını ve her bir sözcüğü yazmasını istemiştir. İkinci alıştırmada farklı kelimeler vermiş ve öğrenciden bu kelimelerin köklerini ve vezinlerini bulmasını istemiştir. Üçüncü alıştırmada farklı vezinde 17 tane kelime vermiş ve bu kelimelerin kökünü bulup anlamlarını sözlükten bulmasını istemiştir (Halidov, 1977, s. 63-67).

Konular ilerledikçe alıştırmalar da adım adım basitten zora doğru gitmektedir. Birinci derste sadece üç tane alıştırma varken, ikinci derste beş ve sonraki derslerde yedi, on bir gibi farklı sayıları görebiliyoruz. Örneğin, on sekizinci derste inne ve benzerleri, cinsini nefyeden lâ, "انفعال ve افتعال" babları ve bunların anlamları hakkında bilgi verilmiş ve bununla ilgili olarak 11 alıştırma verilmiştir. Inne ve benzerleri ile cinsini nefyeden lâ konusu anlatılırken her edat cümle içinde kullanılarak açıklanmıştır. Aynı şekilde "انفعال ve افتعال" bablarına örnekler verilerek konu açıklanmıştır. Konu ile ilgili verilen alıştırmalar şu şekildedir:

Birinci alıştırma: Bir önceki alıştırmada geçen fiil köklerinin VII türlerini oluşturun ve oluşturulan fiilleri geçmiş ve gelecek zamanlarında çekimlerini yapın.

İkinci alıştırma: İkinci alıştırmada geçen fiil köklerinden VIII türünü oluşturun ve bu oluşturulan fiilleri geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanda çekimlerini yapın.

Üçüncü alıştırma: Cümleleri okuyun ve Rusçaya çevirin. (Bu alıştırmada belirli konularla alakalı 23 tane Arapça cümle verilmiştir. Ayrıca cümleyle ilgili yeni kelimelerin anlamları da verilmiştir.)

Dördüncü alıştırma: Bir önceki alıştırmada geçen cümleleri yazın ve seslendirin. Inne ve benzerleri olan cümlelerdeki fethaya dönüşen kelimelerin altını çiziniz.

Beşinci alıştırma: Aşağıda verilen cümleleri Arapçaya çevirin. (Alıştırmada 12 tane Rus dilinde konuyla alakalı cümle verilmektedir.)

Altıncı alıştırma: Metni okuyun, deftere yazın ve Rusçaya çevirin. (Alıştırmada لكل عمل وقت konusunda bir metin verilmiş ve metnin altında yeni kelimeler sıralanmıştır.)

Yedinci alıştırma: Bir önceki metinle ilgili sorular sorun.

Sekizinci alıştırma: Inne ve benzeri edatları kullanarak altı cümle kurun.

Dokuzuncu alıştırma: Aşağıdaki cümleleri Arapçaya çevirin. (Rus dilinde sekiz tane cümle verilmiştir.)

Onuncu alıştırma: Altıncı alıştırmada verilen metne hazırlanın ve metni anlatın.

On birinci alıştırma: Aşağıda verilen Rusçaya tercüme edin, dilbilgisi açısından parçalara ayırın ve ardından atasözlerini ezberleyin. (İki tane atasözü verilmiştir.) Atasözleri şu şekildedir:

1- إنَّ لِلْحَيْطَانِ أَدَانًا

2- لَا يَجْتَمِعُ سَيْفَانٌ فِي عَمْدٍ وَاحِدٍ (Halidov, 1977, s. 218-228)

Verdiğimiz örnekten hareketle Halidov'un kitabı ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür: Halidov, yeni bir konuya başlarken bilgileri basit bir anlatımla ortaya koymaktadır. Öğrencinin kafasını karıştırmadan, Rus dilindeki gramerle mukayeseli bir şekilde öğrenciye sunmaktadır. Örneğin, inne ve benzerleri konusunda innenin edatları verilir, onların kendinden sonra gelen kelimenin harekesini fethaya çevireceği anlatılmaktadır. Bu hareketin Rus gramerinde altı tane padej (падеж) yani hali vardır. Bu altı halin kendine ait soruları bulunmaktadır. Arapça bir ismi nasb haline çevirip harekeyi fethaya dönüştürmesi Rus dilinde "Vinitelny padej" (Винительный падеж) sorusuna cevap vermektedir. Vinitelny padej sorusu ise kimi? ve neyi? sorularına cevap vermektedir (Yılmaz, 2022, s. 64). Rus dili gramerini iyi bilen birisine karşılaştırmalı bir şekilde sunulan bu anlatım Arap dili gramerini iyi kavramasına sebep olmaktadır. Konu anlatımından sonra verilen alıştırmalar, konunun daha iyi pekişmesini ve zihne yerleşmesini sağlamaktadır. Bunu için konuya uygun şekilde yeterli miktarda alıştırmalar verilmiştir. Ayrıca her konu ve metin sonrasında bilinmeyen sözcüklerin hemen verilmesi öğrenci için önemli bir kolaylık olmuştur. Çünkü öğrencinin anlamını bilmediği kelimeler için sözlüğe bakma külfetini ortadan kaldırmakta ve konuyu anlama sürecini hızlandırmaktadır. Bununla birlikte öğrencinin sözlük kullanma becerisini geliştirebilmesi için bazı alıştırmalarda, kelime ve mastarları sözlükten bulma ödevi verilmiştir. Bu yöntem, öğrenciyi sürekli sözlüğe bağımlı kılarak canını sıkmadığı gibi onu sözlükten de uzak tutmamaktadır (Halidov, 1977, s. 230).

Öğrencinin konuyu pekiştirmesi için önce ana hedef olan yeni konuya dair alıştırmalar verilmekte, sonra bu konuda geçen kelimeler cümle içinde kullanılarak hem gramer bilgisini hem de tercüme becerisini geliştirecek alıştırmalar verilmektedir. Kitabın giriş kısmında Halidov: "Her ders önce, örneklerle gösterilen dilbilgisi kurallarının ana hatlarını belirler, ardından yeni bilgileri pekiştirmek ve önceki derslerde öğrenilen dilbilgisini ve kelime hazinesini derinleştirmek üzere çeşitli alıştırmalar verilir. Dersin yoğunluğuna ve zorluğuna, ayrıca öğrencilerin hazırlık seviyelerine bağılı olarak bir dersin materyaline tamamen hâkim olmak 4 ile 14 ders saati sürebilir" demektedir. Yazar kendi derslerinde Arapçanın gramer yapısının sistematik olarak anlaşılması için azami derecede dikkat gösterdiğini ve bunu başarabildiğini ifade etmektedir. Her bir dersin rahat bir şekilde anlaşılabilmesi için yeteri miktarda materyale sahip olan eser, Arap dilinde uzmanlaşmak isteyen öğrencilerin bağımsız bir şekilde kendi kendilerine çalışmalarına imkân tanımaktadır (Halidov, 1977, s. 11).

Halidov'un yukarıda bahsettiğimiz öğretim metodu kitabın bütün konuları için geçerlidir. Basitten zora doğru bir yol izleyen yazarın dili ve anlatım üslubu öğrencilerin konuları daha iyi anlamalarını sağlamaktadır. Kitap, Rusça konuşan öğrencilerin Arapçaya olan ilgisini arttıran ve dili sevdiren bir üsluba sahiptir. Kitabın giriş kısmında belirtildiği gibi, Halidov kitabını eski kaynaklardan ve bazı Rus dilbilimcilerin kitaplarından istifade ederek hazırlamıştır (Halidov, 1977, s. 11). Bunlar arasında A. A. Kovalev ve G. Sh. Sharbatov'a ait 1960 yılında telif edilen bir ders kitabı bulunmaktadır. Bu kitabın 1960'ta yapılan ilk baskısına maalesef ulaşamadım. Kitabın 1998 yılında çıkan 3. baskısının, ilk baskısından çok farklı olmadığı, bazı basit değişiklikler ve ilaveler yapıldığı ifade edilmektedir (Kovalyev ve Sharbatov, 1998, s. 2). Kovalev'in bu kitabı, Halidov'un kitabı gibi üniversite düzeyinde, 1. ve 2. sınıflarda okutulmak üzere hazırlanmış bir ders kitabıdır. Halidov kitabında alfabeyle ilgili 8 derse, nahiv ve sarf konularıyla ilgili 34 derse yer verirken (Halidov, 1977, s. 9), Kovalev mahreç konusunda 7 derse ve gramer kuralları ile ilgili 25 derse yer vermiştir (Kovalyev ve Sharbatov, 1998, s. 3).

İki kitabı karşılaştırdığımızda her ikisinin konu ve gramer içerikleri bakımından hemen hemen aynı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak her biri kendine has bir anlatım üslubuna sahiptir. Konuların sıralamasında, anlatım biçiminde, alıştırmalarda yer yer benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da bulunmaktadır. Konuyu pekiştirmek için her ikisi de soru-cevap, diyalog, boşluk doldurma, eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimeleri bulma, tercüme etme gibi yöntemleri kullanmışlardır. Ancak bunları yaparken kullandıkları içerikler ve seçilen metinler birbirinden farklıdır.

Halidov ile Kovalev arasındaki farklılığı daha net bir şekilde ortaya koyabilmek için Kovalev'in inne ve benzerleri ile ilgili anlattığı derse burada yer vermek istiyorum. Bu sayede aynı konu üzerinden iki yazarı karşılaştırma fırsatı elde edilmiş olacaktır. Kovalev bu konuyu on yedinci derste anlatmıştır ve bu derste on dört konuya yer vermiştir: ikinci tür fiilin oluşumu ve temel anlamları; söz konusu fiilin şimdiki ve gelecek zamandaki çekimi, emir hali, mastarı; rübai fiiller, onların çekimi, mastarları ve emirleri; zaman ve mekân zarfları, meslek adları, inne ve benzerleri. Yazar konuyu bu ders altında işlemiş, her konuyu pekiştirmek için onu ayrı bir konu şeklinde ele almıştır. Konu sonunda toplam 21 adet alıştırma verilmiştir. İlk başta fiillerin türetimi ve çekimlerini pekiştirmek için alıştırmalar verilmiş daha sonra metin, çeviri, diyalog, yeni kelimeleri ezberleme, yeni öğrenilen kelimeleri cümle içinde kullanma gibi alıştırmalar verilmiştir (Kovalyev ve Sharbatov, 1998, s. 233-255).

Halidov ve Kovalev'in, her ikisinin kitabında, temel gramer kurallarının anlatımı bittikten sonra, okuma metinleri yer almakta ve kitabın sonunda Rusça-Arapça sözlük ve Arapça-Rusça sözlük bulunmaktadır.

Halidov'un kitabının uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmasının sebebi, kanaatimizce, basitten zora, bilinenden bilinmeyene doğru bir yöntem izlemenin yanı sıra sade bir dille, öğrencilerin rahat anlayacağı bir üslupla yazılmış olmasıdır. Buna elbette Halidov'un bu alandaki yıllanmış tecrübesini de katmak gerekir. Zira bizzat kendisi bu kitabının on sekiz yıllık bir tecrübenin ürünü olduğunu belirtmiştir (Halidov, 1977, s. 11).

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Kovalev ve Halidov gibi ilim adamlarının Rusça konuşanlara yönelik hazırladıkları Arapça dil öğretim kitapları ile Arapların yabancılara yönelik olarak hazırladıkları dil öğretim kitapları arasında önemli farklar bulunmaktadır. Nitekim en temel fark Rusça hazırlanan bu kitaplarda, dil öğretiminde karşılaştırmalı bir yöntem takip edilirken Araplar tarafından hazırlanan kitaplarda gramer kuralları merkezli tek dilli bir yöntem takip edilmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Mukarama YAKŞI tarafından kaleme alınan "*Hasais Mua'lacat en-Nahv el-A'rabi fi Kutubi Ta'limiyyeti li'l-Musteşrikin* ", (*Characteristics of Treating Arabic Grammar In Educational Books For Russian Orientalists*) başlıklı makalede önemli bilgiler yer almaktadır. Yakşi, çalışmasında, Kovalev ve Şarbatov tarafından hazırlanan ders kitabı ile Mahmud es-Sînî ve arkadaşları tarafından hazırlanan *el-Kavâ'idu'l-'Arabiyyetü'l-müeyyessa* adlı yabancılara Arapça öğretim serisini karşılaştırmış ve ulaştığı neticeleri makalesinin sonunda zikretmiştir (Yakşi, 2020, s. 220).

Sonuç

Baki Zakiroviç Halidov'un *Uchebnik Arabского Yazıka* adlı Arapça ders kitabı, ana dili Arapça olmayan ve Rusça konuşan insanların Arapça öğrenimi için değerli bir kaynak konumundadır. Kitap gerek Halidov'un yaşadığı dönemde gerekse sonraki dönemlerde Arapça öğretiminde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Ancak Halidov'un doğup büyüdüğü dönemde yaşanan zor ve sıkıntılı olaylar ve süreçler de dikkate alınmalıdır. Halidov, medrese eğitimiyle başlayan eski eğitim sistemini yakından tanıdığı gibi Sovyetlerin kurduğu yeni yüksek eğitim sistemini de iyi bilmektedir ve bu yüzden dil

öğretiminde uzlaşmacı bir yol tutmuştur. Eğitimin içinde olması ve tercümanlık tecrübesi yoluyla biriktirdiği bilgi birikimini eserinde kullanmış, teori ve pratik arasında dengeli bir yol izlemiş ve bunu kendi kitabına yansıtmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde, komünist blokundaki ülkeler arasında bazı Arap ülkeleri de yer almaktaydı. Siyasi ve ekonomik ilişkilerin yüksek seviyede tutulması için tercüman yetiştirmenin yanı sıra şarkiyat uzmanlarının eğitimi, üniversitelerdeki Şarkiyat bölümlerine düşmüştü. Halidov, medreseden sonra eğitimini üniversitede tamamlamış ve sonraki çalışma hayatında Şarkiyat bölümlerinde görev yaparken, dönemin ünlü Rus Şarkiyatçılarından da eğitim almıştır. Bu birikimi, onun akademik hayatına ve eserlerine yansımış ve geliştirdiği yöntemle Şarkiyat bölümünden uzmanlar yetiştirmiştir. Zira Sovyetler Birliği ile ittifak halinde oldukları Arap ülkeleri arasındaki tercümanlık işleri Şarkiyat bölümü mezunları tarafından yürütülmekteydi.

Halidov'un Arapça ders kitabı, modern dönemde Arap dili öğretimi konusunda kullanılan yöntemler için önemli bir çalışmadır. Kitap, sonraki yıllarda Taşkent ve Kazan gibi şehirlerdeki Arap dili uzmanları tarafından geliştirilmiş ve günümüzde üniversitelerde ve değişik kurumlarda hâlâ ders kitabı olarak kullanılmaktadır. Halidov'un uyguladığı bu Arapça öğretim yönteminin başta Türkiye olmak üzere diğer ülkelerdeki dil öğretimi kurumlarının, farklı yöntem ve metotlara vakıf olmalarına imkan tanınması açısından ufuk açıcı olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdullah, İ. (2023). Şayh İsmoil Mahdum (1893-1976). <https://www.savol-javob.com/tr/%C5%9Feyh-ismail-maxdum-1893-1976/>, [Erişim tarihi: 14. 09. 2023].
- Kim, G. F. ve Shastitko, P. M. (1990). *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedeniya Do Seredinu XIX Veka*. Moskova: Nauka.
- Akyol, T. (1993). Cedidcilik. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C.7, s. 211-213). İstanbul: TDV Yayınları.
- Ammari, M.S.- vd. (2018). Mesto İ Znaçeniye Arabaskogo Yazıka V Rossii. *Eurasian Arabic Studies Kazan Federal University*, 4, 44-49.
- Barthold, W (1977). *Akademik V.V. Bartold Soçinenie*, (ed. Mendelştam A. M, Tumanoviç N.N). Moskova: İzdatelstvo Nauka.
- Barthold, W (1911). *V İstoriya İzuçeniya Vostoka v Evrope i Rossii*. Sankt-Peterburg: Tipografiya M.M. Stasyuleviça.
- Barthold, W. (1977). *Rabotı Po İstorii Vostokovedeniya, Soçineniya*, C. IX (ed. Mendelştam A. M, Tumanoviç N.N). Moskova: Nauka.
- Dolinina, A. (1994). *Nevolnik Dolga*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoye Vostokovedeniye.
- Ed. Ştanov, A.V. (2018). Aktualniye Problemy Arabaskoy Filologi, *Vserossiyskaya nauchno-Praktičeskaya konferensiya k 125-letiyu so dnnya rojdeniya H.K.Baranova i K.V.Ode-Vasilyevoy*, Moskova: İzdatelstvo, MGİMO-Üniversitet, 2018, 2.
- el- Akikî, N. (1964). *el-Müsteşrikûn*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 3.
- Grigoryev, V.V. (1870). *Sankt-Peterburgski Universitet v teçeniye Pervih Pyatidesyati Let Yego Suşçestvovaniya*. Sankt Petersburg: Sankt-Petersburg yayınları.
- Halidov, B. (1977). *Uchebnik Arabaskogo Yazıka*. Taşkent: Daru't-Tab' ve'n-Neşr "el-Muallim".

- Halidov, B.Z ve Halidov, A.B. (1979). *Biyografiya az-Zamahşari, sostavlennaya ego sovremennikom al-Andarasban, Pismenniye Pamyatniki Vostoka*, Moskva: İzdatelstvo Nauka, 203-212.
- (2022) Buinskoye Medrese. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%BC%D0%B5%D0%B4%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B5, [Erişim: 13 Eylül 2023].
- Abashev, R. Z vd. (2023). Halidov Baki Zakiroviç. <https://tatarica.org/ru/razdely/nauka/personalii/halidov-baki-zakirovich>, [Erişim: Aralık 2023].
- Sedankina T.E. Minbar İslamic Studies. <https://www.minbar.su/jour/article/view/1075/617>, [Erişim: 23 Eylül 2023].
- Ignatij J.Kratschkowski. (1957). *Die russische Arabistik: Umriss ihrer Entwicklung* (çev. Otto Mehlitz). Leipzig: VEB Otto Harrassowitz.
- Kanlıdere, A. (2020). Musa Carullah. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C.31, s. 214-216). Ankara: TDV Yayınları
- Kavak, F ve Asanbekov, B. (2020). Bağımsızlık Dönemi Kırgızistan'da Arapça Eğitim ve Öğretimi. *Dergġabant AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 289.
- Kees, V. (2007). Arap Dili Öğretiminin Tarihçesi (çev. Dr. Muhammet Günaydın). *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 331-353.
- Kononov, A.N. (1957). Vostoçnyy Fakultet Leningradskogo Universiteta (1855-1955), *Vestnik Leningradskogo Universiteta*, Leningrad: Leningrad Üniversitesi Yayınları, 8(2), 16-17.
- Kovalyev, A.A ve Sharbatov, G.Ş. (1998). *Uchebnik Arabskogo Yazıka*. Moskova: Vostochnaya Literatura RAN.
- Krilov A. ve Nadejda S. (2007). *İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşestvo i Oteçestvennoe Vostokovedenie*. Moskva: MGİMO- Universitet.
- Malikov, R.İ. (2010). Buinskoye Medrese- 205 Let, *Minbar İslamic Studies*, Kazan: 1, C. 3.
- Malikov, R.İ. (2020). Bogoslov Nurgali Hasanov: Stoykost Na İzbrannom Puti, *Uçenie Zapiski Kazanskogo Universiteta*, C. 162, Kazan: Kazanskiye Federalniye Universitet, b.6, 161.
- Malikov, R. (2020). Religiozno Prosvetitel'skaya Deyatel'nost Bogoslova Nurgali Hasanova, *Uchenie Zapiski Kazanskogo Universiteta*, C. 162, Kazan: Kazanskiy Federalnyy Universitet, 59.
- Pisma o Tashkente (2006). Baki Zakirovich Halidov. <https://mytashkent.uz/2015/06/16/baki-zakirovich-halidov/>, [Erişim: 5 Şubat 2023]
- Popenkov, O. N. (2017). Problemy podgotovki Arabistov-Vostokovedov v usloviyah reformy visshogo obrazovaniye v Rossii, *Vserossiyskaya Nauchno-Praktičeskaya Konferensiya, K 125-letiyu So Dnya Rojdeniya H.K. Baranova i K.V. Ode-Vasilyevoy, Sbornik Nauchnih Statii*, Moskova, 146.
- Redkin ve Bernikov (2015). *Pravila Arabskogo Yazıka*. Sankt-Peterburg: Prezidentskaya Biblioteka.

- Richard N. Frye. (1972). *Oriental Studies in Russia, Russia and Asia*, (ed. Wayne S. Vucinich). Stanford: Hoover Institution Press, 39-40.
- Sarina, A. (2007). *Arapça-Rusça ve Rusça-Arapça Sözlüklerin Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Sedankina, T. E. (2022). Mesto Nauçnogo Naslediya Rossiyskih Vostokovedov XIX-XX Vekov v Sovremennih Teologiçeskih İssledovaniyah: Arabsko-Russkiye Slovari k Koranu. *Minbar. Islamic Studies*, 15(1), 133-152.
- StudFiles. (2015). B. Z. Halidov. <https://studfile.net/preview/1699991/>, [Erişim: 1 Şubat, 2023].
- Sultanov, A. (2005). *XX.yüzyılda Azerbaycan'da Arap Dili Alanında Yapılan Çalışmalar ve Arapça Öğretimi*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Şastitko, P. Vostokovedeniye v Rossii, Ensiklopediya Krugosvet, https://www.krugosvet.ru/enc/istoriya/VOSTOKOVEDENIE_V_ROSSII.html, [Erişim: 13 Haziran 2023].
- Abashev, R. Z vd. (2023). Halidov Ahmet Bakıyeviç. Tatarskya Ensiklopediya, <https://tatarica.org/ru/razdely/nauka/personalii/halidov-ahmed-bakievich>, [Erişim: 24 Haziran 2023].
- Uçar, A. (2015). *Kraçkovskii İgnatıy Julianoviç Hayatı ve Nad Arabskimi Rukopisiami Adlı Eserinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Usmanova, D. Halidov Anas Bakıyeviç. https://old.bigenc.ru/religious_studies/text/4728360, [Erişim: 1 Şubat 2023].
- Yakşı, M. (2020). Hasais Mualacat en-Nahv el-Arabi fi Kutubi Ta'limiyyeti li'l-Musteşrikin. *Ijaz Arabi Journal Of Arabic Learning*, 3(2), 220.
- Yılmaz, Ş. (2022). K Voprosu O Gramatiçeskih Nesootvetstviyah v İzuçenii Russkogo Yazıka Kak İnostrannogo v Tureçkoy Auditorii. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9(1),64.